

Ankara'da Korunması Gerekli Bir Köy Camisi: Karahoca Köyü Camisi*

*A Village Mosque in Ankara Under Threat: The Mosque in Karahoca Village***

Muzaffer KARAASLAN

Sanat Tarihçi

Art Historian

muzafferkaraaslan1@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-6095-141X

DOI: 10.5505/jas.2021.96658

Öz

Duvar resimleri ve boyalı nakışlar Osmanlı Devleti'nin erken döneminden itibaren uygulanan bir sanat türüdür. Bu sanat türü Osmanlı'nın geç döneminde daha da yaygınlaşmış ve ülkenin birçok kentinde sanatçılar tarafından yapılmıştır. Bu kentlerden biri Ankara'dır. Ankara'daki dini ve sivil mimaride birçok boyalı nakış ve duvar resmi örneği vardır. Onlardan biri ise makalenin konusunu oluşturan Haymana'daki Karahoca Köyü Camisi'dir. Yapıyla ilgili daha önce yapılmış herhangi bir monografik çalışma yoktur.

Çalışmanın amacı, Karahoca Köyü Camisi'nin boyalı nakışlarını ve duvar resimlerini incelemektir. Cami'deki bezemeler 20. yüzyılın başlarına aittir. İncelenen bezemeler ilk önce kent bazında ardından yakın coğrafyalardaki örneklerle karşılaştırılacaktır. Yapının en önemli özelliklerinden biri sanatçıların biliniyor olmasıdır. Çalışmada bezemeleri yapan sanatçıların izleri de takip edilecektir. Ayrıca günümüzde kullanılmayan ve oldukça kötü bir durumda olan yapı tanıtılarak bilim dünyasına kazandırılacaktır.

Anahtar sözcükler: Süsleme sanatları, Boyalı nakışlar, Osmanlı duvar resmi, Karahoca Köyü Camisi, Haymana, Ankara

Abstract

Wall paintings and painted decorations are an art form that has been practised since the early period of the Ottoman Empire. This branch of art became more widespread in the late period of the Ottoman Empire and was performed by artists in many cities. One of these cities is Ankara. There are many examples of painted decorations and murals in religious and civil architecture in Ankara. One of them is the subject of this study: the Mosque in Karahoca Village in Haymana. There is no monographic study conducted on this building.

The aim of the study is to examine the painted decorations and wall paintings of the mosque. The decorations in the mosque dates back to the beginning of the twentieth century. These examined decorations will first be compared with other examples in Ankara and then with the ones from nearby places. One of the most important features of the building is that its artists are known. The traces of the artists who made the decorations will be followed. In addition, the building, which is not in use today and is in a very bad condition, will be introduced and presented to the science world.

Keywords: Decorative arts, Painted decoration, Ottoman wall painting, Karahoca Village Mosque, Haymana, Ankara

* Bu makalede incelenen cami, Koç Üniversitesi VEKAM tarafından desteklenen ve tarafımca yürütölen Ankara'daki Osmanlı Dönemi Boyalı Nakışlar ve Duvar Resimleri isimli proje kapsamında incelenen yapılardan biridir.

** The mosque examined in this article is one of the structures examined in my project entitled Ankara'daki Osmanlı Dönemi Boyalı Nakışlar ve Duvar Resimleri which was funded by Koç University VEKAM.

Giriş

Duvar resimleri ve boyalı nakışlar Osmanlı Devleti'nin erken döneminden itibaren uygulanan ve her dönemin kendi sanat anlayışına göre şekillendirdiği bir sanat türüdür (Bağcı, 1995, s. 33; Bağcı, 2004, s.741). Bu sanat türünün Osmanlı'nın geç döneminde daha da yaygınlaşarak ülkenin farklı coğrafyalarındaki mimari eserlere uygulandığı bilinmektedir (Arık, 1976, s. 23-24; Renda, 1977, s. 77; Kuyulu, 2000, s. 1; Tekinalp, 2002, s. 441-442).

Duvar resimleri ve boyalı nakışlar yüzyıllar içerisinde farklı tekniklerle uygulanmıştır. Bu teknikler arasında kuru sıva ve ahşap üzeri eserler daha çoktur. Bezemele- rin en önemli ögesi malzemedir. Uzun yıllar kökboyanın hâkim olduğu bezemelerde 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yağlıboya da kullanılmaya başlanmıştır (Renda, 1977, s. 78; Renda, 1985, s. 1532; Arık, 1999, s. 423). Değişen yüzyıllarda malzeme değişmiş ve teknikler gelişmiştir.

Osmanlı duvar resimleri ve boyalı nakışlar İstanbul, Anadolu, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'da görülmektedir. İstanbul, bütün sanat alanlarında önemli bir merkez olduğu gibi geç dönem süsleme sanatlarının da odak ve bazı açılardan çıkış noktasıdır. Ancak duvar resimleri ve boyalı nakışların gelişiminde başkent kadar taşranın da etkisi yadsınamayacak kadar çoktur. Öyle ki yerel sanatçıların (halk sanatçıları) katkısıyla farklı coğrafyalarda birçok ekol ortaya çıkmıştır. Bu ekoller mahalli sanat anlayışının gelişmesini ve bölgesel bir beğenin oluşmasını sağlamıştır. Bölgesel beğeniler sanat açısından önemli bir kültürleşme hareketidir. Gezici sanatçıların üretim yöntemi ise bölgeler arası kültür geçişini sağlamıştır.¹ Bu sanatçıların üretimlerini gördüğümüz bölgelerden biri de Ankara'nın Haymana ilçesidir.

Haymana, Ankara'nın güneyinde yer almaktadır ve Polatlı, Gölbaşı, Yenimahalle ve Bala ilçelerine komşu-

dur. Konunun kapsamına alınan Karahoca Köyü ise Haymana'nın merkezine 9 km uzaklıktadır. Haymana konumu itibariyle birçok medeniyeti içinde barındırmaktadır. Bölge için Osmanlı dönemi oldukça önemlidir, bu dönem Haymana'nın nüfusunun sürekli arttığı görülmektedir. Hatta nüfusu, yoğunluk açısından Ankara'da öne çıkan yerleşim yerlerinden biridir. İlçe, 1904 yılndaki belgelere göre 26.714 nüfusa sahiptir (Tuncer ve Bulut, 2019, s. 1574-1583).

Karahoca Köyü Cami

Çalışmanın konusu Karahoca Köyü² Camisi'nin boyalı nakışları ve duvar resimleridir (Şekil 1). Karahoca Köyü Camisi'nde 4 Mart 2020 tarihinde incelemelerde bulunmuş ve yapının durumu fotoğraflarla belgelenmiştir. Yapılan incelemelerde caminin mevcut durumunun kötü olduğu, duvarlarda ayrılmalar, ahşap unsurlarda yıpranmalar ve boyalı nakışların olduğu sıvalarda dökülmeler gözlemlenmiştir.

Çalışmanın amacı harap durumda olan Karahoca Köyü Camisi'nin boyalı nakışlarını ve duvar resmini incelemek

Şekil 1. Karahoca Köyü Camisi.

Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

1 Osmanlı dönemi duvar resimlerinde birçok ekolden bahsetmek mümkündür. İnci Kuyulu Ersoy, Ege bölgesinin kendine özgü bir sanat anlayışı olduğunu; A. Pelin Şahin Tekinalp ve Stefan Weber, Güneydoğu Anadolu bölgesi ve Suriye'nin kendi içinde benzer sanat anlayışının varlığını belirtirler. En son 2018'de tarafıma yapılan araştırmalar sonucu, Kosova özelinde ve Balkanlar genelinde birçok ekolün olduğu görülmüştür. Konularla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Kuyulu, İ. (1998). İzmir ve çevresindeki bir grup duvar resminin incelenmesi. *II. Uluslararası İzmir Sempozyumu Tebliğleri* içinde (s. 58-78). İzmir: Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi; Weber, S. (2002). Images of imagined worlds/self-image and worldview in Late Ottoman wall paintings of Damascus. J. Hanssen, Th. Philipp, St. Weber (Ed.), *The Empire in the city: Arab provincial capitals in the Late Ottoman BTS* 88 içinde (s.145-177). Beirut; Tekinalp, P. Ş. (2013). *Manzaralı oda: Atay Evi'nden egzotik manzaralar. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30(2), 191-208; Kuyulu Ersoy, İ. (2015). İzmir yerel ve levanten kültürünün duvar ve tavan resimlerine yansması. Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı Sanat Tarihi Araştırmaları içinde (s. 59-81). İstanbul; Karaaslan, M. (2018). *Kosovada bulunan geç dönem Osmanlı duvar resimleri ve boyalı nakışlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.

2 Karahoca Köyü ile Ankara arası 76 km'dir. Haymana ilçesi, Ankara'nın güneyindeki sınır ilçelerdendir.

ve bilim dünyasına kazandırmaktır. Yapı, mimari ve bezeme açısından yapıldığı dönemin ruhunu yansıtmaktadır. Ancak, köye yeni caminin yapılmasının ardından eser, işlevselliğini yitirmiş ve bakımsızlığıyla kaderine terk edilmiştir.

Karahoca Köyü Camisi ile ilgili daha önce yapılmış monografik bir çalışma yoktur. Erdoğan, Günel ve Kılıcı, 2008'deki ortak yayınlarında ve Ermiş'in 2019'daki yüksek lisans tezinde yapı ile ilgili kısıtlı da olsa bilgiler bulmak mümkündür (Erdoğan, Günel, Kılıcı, 2008, s. 216-217; Ermiş, 2019, s. 38). Ancak genel anlamda Cami hakkındaki bilgiler kitabelerle ve Vakıflar Genel Müdür-

lüğü'ndeki kayıtlarla sınırlıdır. Yapının ahşap minberinde H. 1322 (M.1904-1905), boyalı nakışların arasında H. 1323 (M. 1905-1906), giriş kapısının üstünde H. 1324 (M. 1906-1907) ve minarede 1958 tarihleri okunmaktadır (Şekil 2, 3, 4 ve 5). Karahoca Köyü Camisi, 28.08.2007 tarihinde Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun kararıyla tescillenmiştir.³ Vakıflardaki araştırmalarda taşınmaza ait tapu kayıtları doğrultusunda yapının, Hüseyin bin Mehmed Cami-i Şerif Vakfı'na kayıtlı olduğu öğrenilmektedir.⁴

Cami'deki tarihler yapının tamamlanmasının uzun yıllar sürdüğünü göstermektedir. Giriş kapısındaki 1906-1907

Şekil 2. Caminin minber kitabesi.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 3. Boyalı nakışların kitabesi.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 4. Caminin giriş kapısındaki kitabe.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 5. Caminin minare kitabesi.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

3 Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğü 2863 sayılı yasa kapsamında değerlendirilmesi için 02.08.2007 tarihinde B.02.1.VGM.1.02.08-102.04-7583 sayılı yazı ile Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna başvurdukları karar belgesinden öğrenilmektedir.

4 Tapu kayıtlarında yapının 29.03.2019 tarihinde vakfı adına kaydedildiği bilgisine erişilmektedir.

tarihinde yapının inşasının tamamlandığı anlaşılmaktadır. Ancak Erdoğan, Günel ve Kılıcı'nın ortak yayınında, yapının kitabesine göre 1889 yılında inşa edildiği ifade edilmiştir (Erdoğan, Günel ve Kılıcı, 2008, s. 217). Cami'deki araştırmamızda 1889 tarihli bir kitabeyle karşılaşılma-
mıştır. Yayında da bu kitabenin nerede olduğuna yönelik bir bilgi de yoktur. İncelemelerde minberdeki 1904-1905 yılı en erken tarih olarak saptanmıştır. Bununla birlikte minaredeki kitabe doğrultusunda minarenin 1958'de yeniden yapıldığı veya onarıldığı düşünülebilir.

Kitabelerde sanatçı isimleri okunmakla birlikte banisi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Ayrıca yapının mimarı da bilinmemektedir. Ancak bu konuyla ilgili iki farklı görüş vardır. Bunlardan biri Erdoğan, Günel ve Kılıcı'nın yayınlarında mimarın Rum olduğu yazmaktadır. Buna karşı Çetin ise tezinde, caminin Ermeni bir mimar tarafın-

dan yapıldığını dile getirmektedir. Bu bilgilerin her iki yayında da sözlü tarih çalışmalarıyla elde edildiği anlaşılmaktadır. Mimarın kimliği üzerine kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte elde edilen veriler, şu an için ustanın gayrimüslim olduğunu göstermektedir (Erdoğan, Günel ve Kılıcı, 2008, s. 217; Çetin, 2019, s. 43).

Karahoca Köyü Camisi dikdörtgen planlı ve düzgün kesme taştan inşa edilmiştir (Şekil 6). Yapının minberi (Şekil 7), vaiz kürsüsü ve kadınlar mahfili ahşaptır (Şekil 8). Caminin örtü sistemi içten ahşaptan düz tavan, dıştan kırma çatıdır. Tavanda üzeri boyalı ahşap işlemler vardır (Şekil 9). Minare, yapının kuzeybatısında yer almaktadır.

Şekil 6. Caminin güneydoğudan görünümü.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 7. Caminin minberi.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 8. Caminin kadınlar mahfili.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 9. Caminin ahşap tavanı.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

1958 yılında yapılan minarenin kürsü (kaide) bölümü düzgün kesme taş, gövdesi ve peteği ise tuğladır. Yapının giriş kapısında ve pencerelerinde geometrik ve bitkisel bezemeli taş eserler bulunmaktadır.

Yapı, mimari açıdan oldukça önemlidir. Ankara'nın Osmanlı döneminde merkezi olan Altındağ ilçesinde bulunan camilerin bile büyük bir çoğunluğu kerpiç ve tuğla gibi malzemelerle yapılmıştır. Bir köy camisi olan bu yapının ise kesme taştan inşa edilmesi, taş bezemeleri, iç mekâna boyalı nakışlar ve duvar resimlerinin yapılması gibi unsurlar eseri ayrıcalıklı bir konuma yükseltmekte-

dir. Bu ayrıntılar baninin yaptırdığı camiyi önemseydiğini ve neredeyse bulunduğu bölgede bir prestij yapısı hâline getirmeye çalıştığını göstermektedir.

Yapının Bezemeleri

Karahoca Köyü Caminin en önemli özelliklerinin başında boyalı nakışlar ve duvar resimleri gelmektedir (Şekil 10). Bezemeler, giriş kapısının üstünde ve doğu duvarındaki yazı şeridinde yer alan tarihe göre 1905-1906'da (H. 1323) yapılmıştır (Şekil 3).

Yapıdaki bezeme repertuarı bitkisel bezemeler, geometrik bezemeler, levha tasvirleri, perde ve kandil resimleri, vazo/sepet düzenlemeleri, cami tasviri ve yazılardan oluşmaktadır. Bitkisel motiflerin çoğunlukta olduğu bezemeler yapının pencerelerinde, duvarlarında, tavan eteklerinde ve mihrabında yer almaktadır. Harimdeki pencerelerin etrafında S kıvrımlarında birbirine bağlı sümbül tasvirleri vardır. Bu motiflerde dallar yeşil, sümbüller ise açık pembe renkle boyalıdır (Şekil 11).

Bitkisel bezemelerin olduğu bir diğer yer doğu ve kuzey duvarıdır. Doğü duvarında yazılarla birlikte ortak bir kompozisyonla yapılmış farklı bitkisel düzenlemeler vardır. Burada akantus yaprakları, lale ve yıldız çiçeğine benzer çeşitli çiçek motifleri bulunmaktadır (Şekil 11 ve 12). Kuzeydeki giriş kapısının her iki yanında ise

Şekil 10. Caminin içi ve bezemeler.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 11. Camideki boyalı nakışlar.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

büyük bir şekilde tasarlanmış yıldız çiçeğine benzer motifler görülmektedir (Şekil 13). Bu çiçek tasvirinin her bir yaprağının arasından lale tasvirleri kenarlara doğru uzamaktadır. Bezemeler kiremit kırmızısı, mavi ve yeşil renklerle resmedilmiştir.

Bitkisel bezemelerin en yoğun olduğu yer tavan etekleridir. Harimin ve kadınlar mahfilinin tavan eteklerinde birbirinden farklı düzenlemeler vardır. Harimin tavan eteklerinde iki farklı kompozisyon görülmektedir (Şekil 14). Bunların ilki birbirine bağlı ve bereket boynuzu gibi tasarlanmış çiçek demetleridir. Çeşitli çiçeklerden oluşan bu düzenleme ulama şeklinde ilerlemektedir. Motifler mavi, yeşil ve pembe renklerle yapılmıştır. Tavan eteklerindeki ikinci bitkisel kompozisyon ise buketlerin hemen altındaki ince şerittir. Kiremit kırmızısı ve pembe renklerin kullanıldığı bu şeritte stilize bitkisel bezeme-

ler görülmektedir. Kadınlar mahfilinin tavan eteklerinde ise mavi ve gri renklerin kullanıldığı C, S kıvrımlı bitkisel bezemeler ve kiremit kırmızısı çiçek tasvirleri vardır (Şekil 15).

Çiçek motifleri ve bitkisel bezemelerin olduğu son yer mihraptır (Şekil 16). Mihrabın çeşitli yerlerinde, büyük yapraklar ve birbirinden farklı çiçek motifleri vardır. Her biri kendi bulunduğu alana göre tasarlanmıştır ama genel olarak kompozisyon papatya, yıldız çiçeği ve akantus yapraklarından oluşmaktadır. Bezemelerde pembe, yeşil, sarı ve kiremit kırmızısı görülmektedir.

Karahoca Köyü Camisi'nin boyalı nakışları arasındaki bir diğer kompozisyon geometrik bezemelerdir. Bu tür nakışlar harim duvarlarında, kadınlar mahfilindeki pencerede, tavan eteklerinde ve mihraptadır. Duvarlarda bir

Şekil 12. Doğu duvarındaki boyalı nakışlar.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 13. Kuzey duvarındaki bitkisel bezeme.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 14. Harimin tavan eteğindeki bezemeler.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 15. Kadınlar mahfilindeki tavan eteği.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

şerit içerisinde yan yana dizili kenarları iç bükey çerçeveler yer almaktadır (Şekil 10). Çerçevelerin içinde yazılar vardır. Şerit ve çerçeveler kahverengi, siyah, gri ve beyaz renklerle boyalıdır. Tavan eteklerindeki geometrik bezemeler zigzag formunda ilerleyen, turuncu, siyah, beyaz ve kiremit kırmızısı renklerin kullanıldığı motifler şek-

Şekil 16. Caminin mihrabı.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

lindedir (Şekil 14). Aynı bezemeler farklı renklerle mihrapta da görülmektedir (Şekil 16). Bu motifin yanı sıra mihrapta kırık çizgilerden meydana gelen çerçeveler de yer almaktadır. Kadınlar mahfilindeki pencerede ise C, S kıvrımları vardır (Şekil 17).

Yapıda en fazla karşılaşılan kompozisyonlardan biri vazo/sepet düzenlemesidir. Bu tür tasvirler mihrabın ve pencerelerin üzerindedir. Mihrabın üstündeki vazo düzenlemesi form olarak diğerlerinden ayrılmaktadır (Şekil 18). Burada üç kaideli, mavi renkte ve üzerinde çiçek motifleri olan bir vazo tasviri vardır. Vazonun içinden kenarlara doğru mavi, pembe ve yeşil renklerde çeşitli çiçek ve yapraklar sarmaktadır.

Şekil 17. Kadınlar mahfilindeki pencere.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 18. Mihraptaki vazo düzenlemesi.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Pencerelerin üzerindeki sepet düzenlemeleri ikiye ayrılmaktadır. Güney duvarındaki pencerelerin üzerinde sepet içerisinde çeşitli çiçekler ve armut tasvirleri vardır (Şekil 19). Bu duvardaki sepet düzenlemeleri kompozisyon ve işleniş açısından birbiriyle örtüşmektedir. Diğer sepet düzenlemeleri ise doğu duvarındaki pencerelerin üzerindedir (Şekil 20). Burada aynı kompozisyonda içinde farklı çiçeklerin olduğu bir sepet tasviri vardır. Çiçekler sepetten kenarlara doğru sarkmaktadır. Camideki sepet tasvirleri ufak farklılıklarla birbirine benzerdir. Tasvirler, mavi, yeşil, sarı, siyah, gri ve pembe renklerle boyalıdır.

Şekil 19. Sepet düzenlemesi.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020

Yapıda yer alan bir diğer tasvir mihrabın içindeki perde ve kandil kompozisyonudur (Şekil 16). Mihrap içinde kenarlarda toplanmış mavi renkte perde tasviri vardır. Perdelerin üzerinde çiçek motifleri yer almaktadır. Ayrıca perdeye kıvrımlar yapılarak hacim katılmaya çalışılmıştır. İki perdenin arasında, hardal sarısı bir zemin üzerine yeşil bir kandil ve kiremit kırmızısı dört perde sarkıtı görülmektedir.

Camideki bezemeler arasında sekiz levha tasviri vardır (Şekil 21). Bu levhalar sekiz kenarlı ve zincirlerle duvara asılı gibi resmedilmiştir. Levhaların çerçeveleri kahve-

Şekil 20. Sepet düzenlemesi.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 21. Levha tasviri.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

rengi zemin üzerine siyah yaprak motifleriyle süslenmiştir. İçlerinde ise hardal sarısı bir zemin üzerine Allah, Muhammed, dört halife, Hasan ve Hüseyin'in isimleri yazmaktadır.

Karahoca Köyü Camisi'nin en önemli özelliklerinin başında batı duvarına oldukça büyük bir şekilde yapılmış cami tasviri gelmektedir (Şekil 22). Cami tasviri üç kapılı bir avlu içerisinde, merkezi kubbeli ve altı minareli bir şekilde resmedilmiştir. Minarelerinde toplam on dört şerefe vardır. Avlunun içerisinde farklı cinslerde ağaçlar yer almaktadır. Sol taraftaki ağaç tasvirlerinin arasında "Cami-i Şerif Sultan Ahmed" yazmaktadır.

Cami'deki bir diğer bezeme yazılardır. Bunlar mihrapta ve harim duvarlarında yer almaktadır. Mihrabın alınlığı üç bölüm şeklindedir. En üstte bir madalyon içerisinde "Maşallah" yazısı okunur (Şekil 18). Orta panoda "Garik-i bahr-i isyânım dahilek ya Resûlullah" yazılıdır. Üçüncü panoda Ali İmran suresi 37. ayetten bir bölüm olan "Kullema dehale aleyha zekerriyal mihrabe" yazısı vardır. Mihrabın çerçevesinde de yazılar görülmektedir. Üst bölümde karşılıklı "Kelime-i Tevhid" yazılıdır. Alt kısımlar hasar gördüğü için yazılar okunamamaktadır (Şekil 16).

Yapıda yazıların olduğu yerlerden biri ise harim duvarlarıdır. Doğu duvarında, iki pencerenin arasında, akantus yapraklarının üzerinde "Res Muhalife Kelimetullah" yazı-

lıdır (Şekil 11). Aynı duvarda bulunan ikinci yazı ise bir çerçeve içerisinde. Burada "Ve ma tevfiği illa billah" okunur (Şekil 12). Harimin doğu, batı ve güney duvarının üst bölümünde bir yazı şeridi vardır. Şeritte madalyonlar içerisinde yazılar yer almaktadır. Batı duvarındaki ilk madalyonda "Eûzu Besmele," onun hemen yanındaki madalyonda ise "Hüvallahüllezi" görülmektedir (Şekil 23). Üç duvar boyunca bu iki madalyon dışındaki diğer madalyonlarda "Esmâül Hüsna" yazılmaktadır (Şekil 24). Doğu duvarındaki son çerçevede ise "Harrerehu Muhammed Esad Sene 1323" şeklinde nakkaşın adı ve tarih yer almaktadır (Şekil 25). Bu yazılar dışında yukarıda da bahsedildiği gibi levha tasvirlerinin içerisinde Allah, Muhammed, Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali, Hasan ve Hüseyin'in isimleri vardır. Sanatçılar camideki yazıları sülüs ve nesih türünde işlemişlerdir.

Osmanlı dönemi duvar resimleri ve boyalı nakışların en önemli sorunsallarının başında sanatçı gelmektedir. Bezemelerin büyük bir çoğunluğunda sanatçı imzası olmadığı için eserler anonim kalmaktadır. Karahoca Köyü Camisi'ni bu durumdan ayıran şey yapıda sanatçı adının geçiyor olmasıdır. Sanatçı ismi giriş kapısının üzerinde ve doğu duvarındaki madalyonda yazılıdır. Doğu duvarındaki madalyonda yukarıda da bahsedildiği gibi *Harrerehu Muhammed Esad sene 1323* (Şekil 25), giriş kapısında ise *Mucurlu Nakkaş... Esad sene 1323* okunur. Kapıda kilit taşının hasar görmesinden

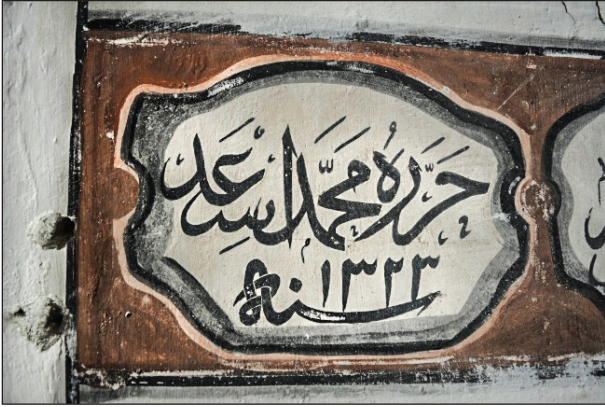
Şekil 22. Sultan Ahmed Camisi'nin tasviri. Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 23. Madalyonlardaki yazılar.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 24. Madalyon içlerinde Esmâü'l Hüsnâ.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 25. Sanatçı kitabesi.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Şekil 26. Sanatçı kitabesi.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

dolayı Muhammed isminin bulunduğu sıva düşmüştür. Ayrıca burada senenin hemen altında oldukça küçük *Hür Murad* yazısı daha vardır (Şekil 26).

İmzalar doğrultusunda yapının baş nakkaşı *Mucurlu Nakkaş Muhammed Esad*'tır. Sanatçı hakkında herhangi bir bilgiye erişilememiştir. Sadece *Mucurlu* (Kırşehir) olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca giriş kapısında küçük bir şekilde *Murad* isminin olması yapıdaki bezemeleri bir sanatçı grubunun yapmış olabileceğini akla getirmektedir. Bununla birlikte bu ismin küçük yazılması *Nakkaş Muhammed Esad*'ın çırağı olabileceğini düşündürmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Haymana'daki Karacahoca Köyü Camisi hem mimari hem de bezeme açısından oldukça önemli bir yapıdır. Cami, yapıldığı dönemin sanat anlayışını yansıtmak-

la birlikte yapıdaki bezeme türlerinin çeşitliliği ve inşaa malzemesinin kalitesi, eseri kentteki diğer yapılardan ayırmaktadır. Bu özellikler baninin camiye bir prestij yapısı olarak düşündüğünü göstermektedir. Karahoca Köyü Camisi dışında köyde yapılan alan araştırmalarında başka bir eski camiyle karşılaşmamıştır. Ancak bu yapıya en yakın cami, ilçe merkezindeki 1890 tarihli Büyük (Merkez) Cami'dir. Duvarları kesme taşla örülmüş olan cami, yapı malzemesi açısından Karahoca Köyü Camisi'ne benzemektedir.

Ankara'da 14. yüzyılın sonlarından itibaren camilerde boyalı nakışların yapıldığı hem yayınlardan hem de proje kapsamında yaptığımız araştırmalar aracılığıyla öğrenilmiştir (Öney, 1971, s. 101-102; Nemlioğlu, 1989, s. 47-56; Uysal, 2001, s. 50-95; Uysal, 2002, s. 579). Özellikle 17. yüzyıldan itibaren Ankara'daki Osmanlı dönemi dinî ve

sivil mimari eserlerinde boyalı nakış ve duvar resimlerinin çoğaldığı ve 20. yüzyılın başlarına kadar geleneksel ve yeni kompozisyonların işlendiği birçok eser bilinmektedir (Akok, Gökoğlu, 1946, s. 8-9; Akok, 1951, s. 9; Ögel, 1972, s. 37-43; Oğuz, 1992, s. 45-47; Galib, 1996, s. 14-17; Karaaslan, 2016, s. 15-18). Çalışmanın konusunu oluşturan Karahoca Köyü Camisi'ndeki boyalı nakışlar ve duvar resimleri de böyle bir geleneğin eseridir.

Yapıdaki bitkisel ve geometrik bezemeler Osmanlı'nın bütün coğrafyasında sıklıkla karşılaşabilen kompozisyonlardır. C, S kıvrımlı bitki ve çiçekler, kırık çizgiler, vb. motifler Osmanlı'nın geç döneminde daha da yoğunlaşmaktadır. Bu yapıdaki bezemeler onların birer örneğidir.

Cami'de yer alan bir diğer tasvir vazo/sepet düzenlemeleridir. Yapıdaki pencerelerin üstlerinde iek ve meyvelerden oluşan bir kompozisyon vardır. Sanatçıların çok başarılı olmamakla birlikte renk tonlamaları ve hacim duygusunu nat rmortlara yansıtma çalıştıkları görülmektedir. Osmanlı'nın birçok sanat türünde bu tür kompozisyonla karşılaşılmaktadır. Ankara'daki dinî ve sivil mimari eserlerde de aynı konularda bezemeler vardır. Ankara Etnografya Müzesi Sünnet Odası (17. yüzyıl), Yusuf Oğraş Evi (18. yüzyıl), Dedebayrak Evi (20. yüzyıl) ve Kalecik Tabakhane Camisi'ndeki (20. yüzyıl) vazo düzenlemeleri örneklere bazılarındır. Bu bezemeler Karahoca Köyü Cami'deki vazo düzenlemeleriyle birebir aynı değildir. Örnekler Osmanlı Devleti'nin her bölgesinde olduğu gibi Ankara'da da vazo düzenlemelerinin mimari süslemede tercih edilen bir konu olduğunu göstermektedir.

Yapıda ilgi çeken tasvirlerden biri mihraptaki perde ve kandil kompozisyonudur. Bu kompozisyon Osmanlı'nın erken döneminden son dönemine kadar tercih edilmiştir. Anadolu ve Balkanlar'daki birçok camiye uygulanan bu

bezemelerin ikonografik anlamı da vardır. Kandil ilahi nur anlamına gelirken, yanlarda toplanan perdeler ise iki dünyayı birbirinden ayıran bir kesit olarak düşünülmektedir (Bozkurt, 2008, s. 223; Gürsoy, 2015, s. 150-151; Karaaslan, 2018, s. 164-166).

Karahoca Köyü Camisi'nin duvarlarında levha tasvirleri incelenmesi gereken ayrı bir konudur. Aslında levha tasvirleri yapıda yer alan diğer yazı bezemelerle ortak incelenmelidir. Yapının   duvarında iviyle asılı gibi tasvir edilmiş sekiz levha resmi vardır. Levhaların içinde İslam dini açısından önemli kişilerin isimleri yazmaktadır. Bunların yanı sıra yine mihrapta da levha gibi tasarlanmış   kompozisyon daha vardır. Bu tasvirler halk sanatında oldukça önemli bir yere sahip olan levhaların duvara yansımasıdır.

Yapıdaki levha tasvirlerinin birebir benzerlerini tek levha olarak da görmek mümkündür. Allah, Muhammed, dört halifenin ismi ile Hasan ve Hüseyin'in isimlerinin birçok kopyası vardır. Bu isimlerin yanı sıra popüler olan bazı yazılar da yine yapıda karşımıza çıkmaktadır. Mihraptaki *Maşallah* ile *Garik-i bahr-i isyânım dahilek ya Resûlullah* yazılarının çeşitli kopyaları bilinmektedir (Şekil 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 ve 27). Levhalara yansıyan bu popüler yazılar bir beğenin göstergesi olmasının yanı sıra sanatçıların esin kaynaklarını da ortaya çıkarmaktadır. Levha tasvirlerinin yanı sıra yine yapıda madalyonlar ve çerçeveler içerisinde Kur'an'dan ayetler, Kelime-i Tevhid ve Esm 'l Hüsna gibi çeşitli yazılar da vardır. Yapıdaki yazıların genel özelliği Osmanlı'nın bütün topraklarında karşılaşabilen ve popüler olduğu anlaşılan yazıların kullanılmasıdır. Yapının bezeme repertuarında yoğun bir Şekilde yazıların olması oldukça ilgi çekicidir ve camiye ayrıcalıklı bir konuma yükseltmektedir. Ayrıca bunların nesih ve s l s türünde yazılmaları sanatçıların yazı türlerini iyi bildiklerini göstermektedir.

Şekil 27. 'Garik-i bahr-i isyânım dahilek ya Resûlullah' yazılı levha.

Kaynak: Alif Art AŐ Koleksiyonu.

Cami'deki en önemli bezemelerin başında batı duvarındaki cami resmi gelmektedir. Oldukça büyük bir şekilde tasarlanan resmin üzerinde *Cami-i Şerif Sultan Ahmed* yazılıdır. Resimde caminin tek boyutlu tasvir edildiği ama buna karşılık sanatçının bazı yerlerde renk tonlamalarına önem verdiği görülmektedir. Osmanlı duvar resimlerinde cami tasviri en çok uygulanan konulardan biridir. Çeşitli cami tasvirleri olmakla birlikte Sultan Ahmed, Selimiye, Süleymaniye ve Ayasofya gibi sembolik yapıların ayrı bir yeri vardır. İmparatorlukla doğrudan ilişkilendirilen bu yapılar arasında Sultan Ahmed Camisi'nin tasviriyle birçok kentte karşılaşılacaktır. Karaman Hacı Sami Tartan Evi (19. yüzyıl), Tokat Madımaklar Evi (19. yüzyıl) ve Makedonya Kalkandelen Harabati Baba Tekkesi (1551) bu tasvirin olduğu yapılardan bazılarıdır (Şener, 2011, s. 242-344).

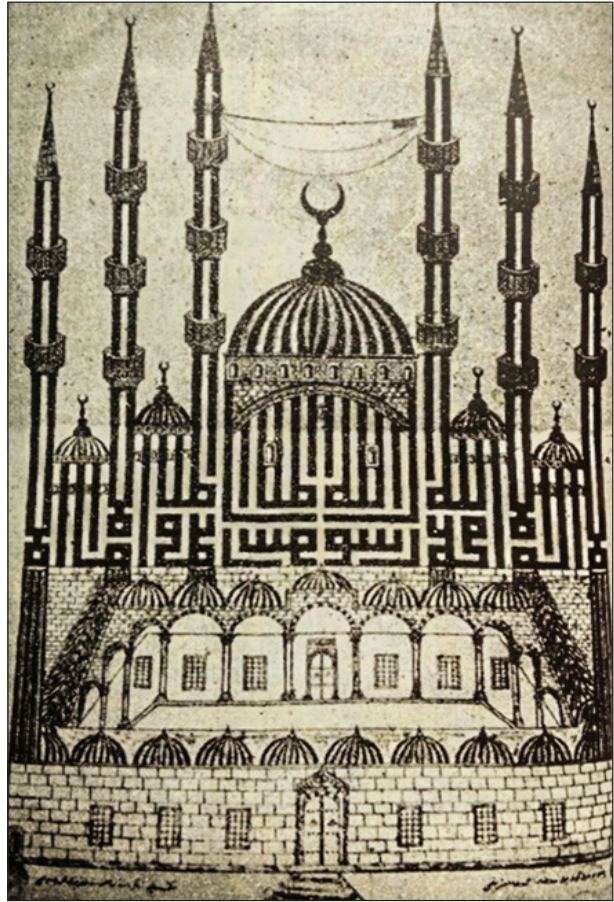
Ankara'daki Osmanlı yapılarında da tek cami tasvirleri vardır. Dedeboyrak Evi ve Yusuf Oğraş Evi günümüze ulaşamayan ama varlığını eski fotoğraflar ve çizimler sayesinde öğrendiğimiz yapılardır. Bunun yanı sıra Koşay'ın 1935'deki yayınına göre Kadın Kızıade Abdullah Efendi Konağı'nda da (1706-1707) bir cami tasvirinin olduğu öğrenilmektedir. Bu yapıların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır (Koşay, 1935, s. 246; Akok, Gököğlü, 1946, res. 12; Ögel, 1972, s. 38-41; Karaaslan, 2016, s. 17).

Sultan Ahmed Cami tasvirinin birçok sanat türünde örneği vardır. Onlardan biri de taşbaskıdır. Mehmed Hulusi'nin 1848 tarihli eseri bu türün örnekleri arasındadır (Şekil 28). Resimde, Sultan Ahmed Camisi'nin yazı-resim şeklinde yapıldığı görülmektedir (Aksel, 2010, s.17-21). Taşbaskı resimlerde Sultan Ahmed Cami tasviri Karahoca Köyü Camisi'nde olduğu gibi tek boyutlu yapılmıştır. Camideki duvar resmini yapan sanatçının elinde bu tür eserlerin mevcut olduğu ya da belleğinde bu eserlerin izlerini taşıdığı düşünülebilir.

Osmanlı dönemi duvar resimlerinin önemli sorunsallarının başında sanatçı ve ekol gelmektedir. Bazı sanatçı isimleri bilinmekle birlikte genellikle eserler anonimdir. Karahoca Köyü Camisi'nde sanatçı imzasının olması yapıyı daha da önemli hâle getirmektedir. Yapının doğu ve kuzey duvarında *Mucurlu Nakkaş Harrerehu Muhammed Esad*'ın adı yazılmaktadır. İsmi hemen altında ise oldukça küçük bir şekilde yapılmış *Hür Murad*'ın imzası da vardır. Bu durumda yapının baş nakkaşının Muhammed Esad, Murad'ın ise onun çırağı olduğu anlaşılmaktadır. Sanatçılar hakkında herhangi bir bilgiye erişileme-

miştir. Sadece Nakkaş Muhammed Esad'ın *Mucurlu/Kırşehirli* olduğu kitabeden öğrenilmektedir.

Karahoca Köyü Camisi'nde tek sanatçıdan ziyade bir sanatçı grubu çalışmıştır. Ayrıca imzaların büyüklüğü ve yapıdaki konumları da mesleki hiyerarşiyi göstermektedir. Yapıdaki bezemelerde de farklı sanatçıların izlerini takip etmek mümkündür. Özellikle harimin tavan eteğindeki boyalı nakışlar ile kadınlar mahfilinin tavan eteğinde bulunan bezemeler arasındaki farklılık ilgi çekicidir. Harimdeki boyalı nakışların diğerine göre daha profesyonelce yapıldığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen kadınlar mahfilindeki bezemeler çirak olan Hür Murad tarafından yapılmıştır. Anlaşılan Nakkaş Muhammed Esad, öğrencisini caminin çok görülmeyen ve belli günler dışında çok fazla insanın ibadet etmediği bir mekân olan kadınlar mahfilinde ustalaşmasını amaçlamıştı.

Şekil 28. Sultan Ahmed Cami, Taşbaskı, Mehmed Hulusi, 1848, Hacı Bektaş Müzesi Koleksiyonu.

Kaynak: Aksel, 2010, s. 20.

Yapıda çalışan baş nakkaşın Kırşehirli olması Karahoca Köyü Camisi'ndeki bezemelerin benzerlerinin Kırşehir'de de olabileceğini düşündürmektedir. Yapılan araştırmalarda Kırşehir'deki Hüseyin Ağa Camisi (18. yüzyıl) ve Emine Hanım Camisi'ndeki (18. yüzyıl) bezemelerin Karahoca Köyü Camisi'ndeki bezemelere benzediği görülmektedir (Şekil 29) (Tali, 2013, s. 511-512). Bu yapıların yanı sıra Nevşehir-Gülşehir, Gümüşkent Köy Odası'ndaki (1939) boyalı nakışlar ve duvar resimlerinde de ortak sanat anlayışları vardır (Tay, 2018, s. 247-248).

Sultan Ahmed Cami tasviri ise yine Ankara, Kırşehir ve Nevşehir karşılaştırmalarında birbiriyle örtüşen imgerlendendir. Hüseyin Ağa Cami, Emine Hanım Cami ve Gümüşkent Köy Odası'ndaki örnekler de Karahoca Köyü Camisi'ndeki Sultan Ahmed Camisi'nin tasviri gibi tek boyutlu ve sadece mimari ayrıntılarıyla verilmiştir. Hatta resimlerin serbest fırça tekniğinden ziyade bir kalıp yardımıyla yapıldığı anlaşılmaktadır (Şekil 30 ve 31).

Şekil 29. Kırşehir Hüseyin Ağa Camisi bezemeleri.
Kaynak: Tali, 2013, s. 519.

Şekil 30. Hüseyin Ağa Camisi'ndeki Sultan Ahmed Cami tasviri.
Kaynak: Tali, 2013, s. 519.

Şekil 31. Kırşehir Emine Hanım Camisi'ndeki Sultan Ahmed Cami'nin tasviri.
Kaynak: Tali, 2013, s. 524.

Şekil 32. Bezemelerdeki dökülmelere bir örnek.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

Tali, Hüseyin Ağa Camisi'ndeki bezemelerin 1939'da Nakkaş Halil tarafından yapıldığını ve benzer kompozisyon ve üsluba sahip Emine Hanım Camisi'nin bezemelerinin de aynı sanatçı tarafından yapılmış olabileceğini belirtmektedir (Tali, 2013, s. 511). Tay ise Kırşehir'deki camilerde adı geçen Nakkaş Halil'in Gümüşkent Köy Odası'ndaki süslemelerde de çalışmış olabileceğini düşünmektedir (Tay, 2018, s. 250). Bu bilgiler Kırşehir'deki duvar resimleri ve boyalı nakışlarda yerleşmiş bir ekolün olduğunu göstermekle birlikte yarattıkları sanat beğenisini gezici sanatçılar aracılığıyla yakın kentlere taşıdıklarını da kanıtlamaktadır. Kırşehir'de oluşmuş bir ekolün Osmanlı döneminde Ankara'da izlerinin takip ediliyor olması oldukça önemlidir. Bu durum Ankara'da gezici sanatçıların çalıştığı bilgisini daha da güçlendirmektedir. Bunun yanı sıra kültür aktarımında bu sanatçıların etkisini bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

Karahoca Köyü Camisi'ndeki boyalı nakışlar ve duvar resmi, taşra üslubunun bir örneğidir. Yapıdaki bezemeler üslup açısından 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarından itibaren genellikle İç Anadolu ve kısmen Ege Bölgesi'nde yapılan örneklerin benzerleridir. Seçilen bezemeler köken olarak daha eskilere dayanmakla birlikte işleniş açısından 20. yüzyılın başlarındaki beğenin yansımasıdır. 18. ve 19. yüzyıla ait duvar resimlerinde başkent ve taşradaki sanatçıların farklı üsluplarda resimler yapmış olmalarına rağmen bazı ortak kaygıları vardır. Taşrada çok ustaca olmasa da sanatçıların renk tonlamaları ve optik perspektif kurallarına yetenekleri veya bilgileri doğrultusunda

Şekil 33. Duvarlardaki ayrılmalara bir örnek.
Fotoğraf: Muzaffer Karaaslan, 2020.

uymaya çalıştıkları görülmektedir. Ancak 19. yüzyılın sonları ve özellikle de 20. yüzyılın başlarından itibaren taşradaki sanat beğenisinde bazı değişikliklerin olduğu örnekler doğrultusunda anlaşılmaktadır. Özellikle yapılan resimlerin tek boyutlu ve daha çok levhalara benzermesi, bununla birlikte renklerdeki yoğun pastel tonlar taşra sanatçılarının esin kaynaklarının çeşitlendiğini ve malzemelerinin değiştiğini göstermektedir.

Cami'nin günümüzdeki en önemli sorunu korumadır (Şekil 32 ve 33). Yapı, köydeki yeni caminin inşasından sonra kullanılmamıştır. Camide yapılan araştırmalarda duvarlarda ayrılmalar ve bezemelerin olduğu sıvalarda dökümler gözlemlenmiştir. Bölge halkıyla yapılan görüşmelerde ise hiçbir kurumun cami ile ilgilenmediği bilgisine erişilmiştir.

Karahoca Köyü Camisi günümüzde oldukça kötü durumdadır. Duvarlarında ayrılmalar, ahşap unsurlarda kırılmalar ve bezemelerin olduğu sıvalarda dökümler vardır. Caminin geleceğe taşınabilmesi için acilen onarılmalıdır. Aksi takdirde Ankara'daki önemli bir Osmanlı yapısı yok olacaktır.

Teşekkür

Çalışmalarında yardımcı olan ve bilgisiyle beni yönlendiren değerli hocam Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu'na, Doç. Dr. Ayşe Pelin Şahin Tekinalp'e ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki yardımlarından dolayı Zafer Gülbahar'a teşekkür ederim.

Kaynakça

- Akok, M. (1951). *Ankara'nın eski evleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akok, M. ve Gökoğlu, A. (1946). *Eski Ankara evleri I : Erzurum Mahallesi'nde Yusuf Oğraş evi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aksel, M. (2010). *Türklerde dini resimler*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Arık, R. (1976). *Batılılaşma dönemi Anadolu tasvir sanatı*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Arık, R. (1999). Osmanlı sanatında duvar resimleri. *Osmanlı, Cilt. 11* içinde (s. 423-436). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Bağcı, S. (1995). Erken Osmanlı kalemişleri üzerine bazı gözlemler. N. Başgelen (Ed.), *In memoriam İ. Metin Akyurt Bahattin devam anı kitabı* içinde (s. 33-40). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bağcı, S. (2004). Osmanlı mimarisinde boyalı nakışlar. H. İncalcık ve G. Renda (Ed.). *Osmanlı Uygarlığı, Cilt 2* içinde (s. 737-759). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bozkurt, T. (2008). Erken dönem Osmanlı Selâtin Cami mihrapları. *İstem*, 6(11), 203-248.
- Erdoğan, A., Günel, G. ve Kılıcı, A. (2008). *Osmanlı'da Ankara*. Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Ermış, M. B. (2019). *Haymana ve çevresindeki Türk İslam yapıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Konya.
- Galib, M. (1996). *Ankara mescidler, câmiler, mezarlıklar, kitâbeler*. Ankara: Altındağ Belediyesi Kültür Yayınları.
- Gürsoy, E. (2015). Uşak'ta perde motifli mihraplar. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, 146-157.
- Karaaslan, M. (2016). Ankara'da resimli bir ev: Dedeboyrak evi. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 13-22.
- Karaaslan, M. (2018). *Kosova'da bulunan geç dönem Osmanlı duvar resimleri ve boyalı nakışlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Koşay, H. (1935). *Ankara budun bilgisi*. Ankara: Ulus Basımevi.
- Kuyulu, İ. (2000). Anatolian wall paintings and cultural tradition. *EJOS (Electronical Journal of Oriental Studies)*, III, 1-27.
- Nemlioğlu, C. (1989). *15., 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı mimarisinde kalem işleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Oğuz, B. (1992). *XVII., XVIII. ve XIX. yüzyıl Ankara evleri tavan süslemelerinden bazı örnekler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ögel, S. (1972). Eski bir Ankara evi. *Türkiyemiz*, 8, 37-43.
- Öney, G. (1971). *Ankara'da Türk devri dini ve sosyal yapıları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Renda, G. (1977). *Batılılaşma dönemi Türk resim sanatı 1700-1850*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Renda, G. (1985). 19. yy'da kalemişi nakış-duvar resmi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi*, 6. Cilt içinde (s. 1530-1534). İstanbul: İletişim.
- Şener, D. (2011). *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Anadolu duvar resimleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Tali, Ş. (2013). Kırşehir/Mucur'daki Hüseyin Ağa Camii ile Emine Hanım Camii'nin kalemişleri. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(25), 504-528.
- Tay, L. (2018). Gülşehir-Gümüşkent köy odası. M. S. Teker (Ed.) III. *Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu kültürel mirasın korunması ve yaşatılması, 24-25 Nisan 2018* içinde (s. 243-252). Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- Tekinalp, P. Ş. (2002). Batılılaşma dönemi duvar resmi. *Türkler*, 15, 440-448.
- Tuncer, B. ve Bulut, İ. (2019). Tarihi coğrafya açısından Haymana kazasında nüfus (1831-1914). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(4), 1571-1588.
- Uysal, Z. (2001). *Ankara mescitlerinde kalem işi süslemeler (XIV.-XV. yüzyıl)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale.
- Uysal, Z. (2002). XIV-XV. yüzyıl Ankara mescitlerinde kalemişi süslemeler. *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney'e armağan bildirileri* içinde (s. 579-580). İzmir: Ege Üniversitesi.

